

Paulius Tautvydas LAURINAITIS *Kauno Žaliakalnio vakarinės dalies architektūrinė ir urbanistinė raida tarpukariu (1918–1940 m.)*

Reikšminiai žodžiai: *tarpukaris, Žaliakalnis, architektūra, urbanistika, istoriniai Kauno rajonai.*

XXa. 3 dešimtmečio pirmojoje pusėje Kaune įvykusį staigų demografinį šuolį, papildžiusį naująjį laikinosios sostinės miestiečių luomą, lydėjo gyvenamojo ploto trūkumas. Jau 1923 m. pagal danų inžinieriaus M. Frandseno projektą buvo sukurtas didelės apimties miesto perplanavimo projektas¹. Vis dėlto finansiniai ir geografiniai aspektai neleido įgyvendinti šių užmojų; kaip tarpukariu visiškai naujas urbanizuotas vietoves būtų galima išskirti tik nedidelius dabartinio Kauno fragmentus: rytinę Žaliakalnio dalį, kurioje svarbiausios užduotos buvo išspręstos pagal tą patį M. Frandseno projektą, ir kelias nedideles teritorijas tuometiniuose miesto pakraščiuose. Būsto trūkumą miesto valdžia buvo linkusi spręsti tankiau urbanizuodama erdves tarp sutvarkytų ar dar nebaigtų miesto gatvių tinklų. Kai kurių miesto dalių raida tarpukariu buvo tiesiogiai susijusi su Kauno tvirtovės infrastruktūros kelių nulemta urbanistine struktūra: kaip vieną ryškiausių pavyzdžių galima nurodyti šio straipsnio objektu pasirinktą vakarinę Žaliakalnio rajono dalį.

Straipsnyje aptariamą Kauno fragmentą galima apibūdinti kaip teritoriją tarp buvusio Raginės upelio slėnio (vėliau Raginės, P. Kalpoko g.), Neries slėnio šlaito, buvusio Kauno tvirtovės rytinio įtvirtinimo (vėliau Tvirtovės al.) ir Ukmergės plento (dab. Savanorių pr.) (1 pav.). Apibrėžiant tyrimo objektą svarbu atkreipti dėmesį, kad tiriamą vidinę teritorijos struktūrą, todėl nėra

¹ 1923 m. Kauno miesto išplanavimo projektas (XII planas). *Kauno miesto planai XIX a.–XX a. I pusė* / Sud. N. Ambraškienė, V. Girčytė, Kaunas, 2007.

įtrauktos šio kvartalo rytinę ir šiaurinę ribas žyminčios gatvės – Savanorių pr. ir Tvirtovės al.

Pagrindinis tyrimo tikslas – atskleisti numatytos rajono dalies gatvių tinklo raidą tarpukariu (1918–1940 m.) ir išsiaiškinti šiuo laikmečiu vyravusius architektūrinius procesus ir jų kaitą. Šiam tikslui pasiekti buvo iškelti uždaviniai: 1) atlikti išlikusių urbanistinių elementų ir autentiškų architektūrinių pavyzdžių natūrinius tyrimus ir fotofiksaciją, susiejant rezultatus su surinkta archyvine medžiaga; 2) naudojantis sukauptais duomenimis, išsiaiškinti teritorijos urbanistinio karkaso vystymosi ypatumus; 3) pagal būdingus pavyzdžius įvardyti teritorijoje paplitusio užstatymo raidos bruožus.

Tiriamosios Žaliakalnio dalies architektūrinė ir urbanistinė raida apibreztu laikotarpiu beveik netyrinėta. Urbanistiniu aspektu teritorijos gatvių tinklas nebent buvo sudedamoji dalis, atliekant bendrąją tarpukario miesto gatvių karkaso formavimosi analizę. Architektūrinei šio rajono raidai būdingi reiškiniai taip pat netyrinėti. Išimtis – kai kurie atskiri objektai. Apie teritorijoje esančias dvi iš šešių Kauno miesto savivaldybės pigiųjų butų kolonijų tiriamosios medžiagos galima rasti Mindaugo Balkaus straipsnyje².

Dėl mokslinio objekto naujumo tyrimo pagrindą sudaro archyvinė medžiaga – kaip pagrindiniai šaltiniai naudojami Kauno apskrities archyvo 218 fondo, 1-ojo ir 2-ojo apyrašų bylos. Pirmajame apyraše sukauptos bylos padeda susidaryti bendrą vaizdą apie rajono urbanistinę vystymąsi, taip pat apie ankstyvąsias statybas, vykdytas iki 1925 m. Antrojo apyrašo bylos sudaro sąlygas tirti individualių statybų raidą minėtoje teritorijoje 1925–1940 m. Siekiant apžvelgti teritorijoje tarpukariu vyravusius procesus buvo peržiūrėta apytiksliai 300 (per 50 proc.) antrojo apyrašo individualių statybų bylų, aprėpiančių nagrinėjamą rajono dalį. Norint išlaikyti proporcingumą, buvo nuspręsta išanalizuoti maždaug vienodą procentą įvairių teritorijos dalių archyvinių bylų, kurias nagrinėjant buvo identifikuoti 737 įvairių funkcinių tipų statiniai. Kiti šaltiniai, naudoti tyrimo metu, buvo negausūs straipsniai tuometinėje periodikoje, kurie padėjo susidaryti bendrą vaizdą apie tuometinius miesto ir Žaliakalnio rajono plėtros klausimus ir pagrindines problemas. Tiriant urbanistinio karkaso formavimąsi buvo nagrinėjami įvairūs žemėlapiai, kurie padėjo užpildyti spragą, susidarusią stokojant archyviniuose dokumentuose pateikiamos informacijos.

Gatvių tinklo raida

Teritorijos urbanistinio formavimosi užuomazgomis galima laikyti Kauno tvirtovės kelių tinklą: kaip bendrieji tvirtovės jungiamieji keliai bei VII forto ir VIII baterijos jungtys čia buvo

² M. Balkus, Pigių butų kolonijos Kaune XX a. 3–4 dešimtmečiais: socialinio būsto sistemos veikimo apžvalga, *Kauno istorijos metraštis*, t. 12, Kaunas, 2012, p. 51–64.

nutiestos atkarpos³, kurios vėliau suformavo gatvių karkasą (šie keliai tapo Utenos, Archyvo, Zanavykų ir Darbininkų gatvėmis). Aplink minėtas trasas iki Pirmojo pasaulinio karo susiformavo didžioji dalis Kapsų gatvės, taip pat pietrytinės Širvintų ir Molėtų gatvių atkarpos, Leliūnų gatvelės trasa, Zarasų ir Rokiškio gatvių užuomazgos⁴. Kaip atskirą atvejį reikėtų paminėti Žemaičių gatvės atkarpą nuo Raginės upelio slėnio iki Neries slėnio šlaito – ji pratęstė jau seniau egzistavusią gatvę, istoriškai priskirtiną kitai Žaliakalnio zonai, tačiau drauge papildė būtent aplink tvirtovės kelius besiformavusį gatvių tinklą.

Gatvių tinklo raidą tarpukariu tikslinga skirstyti į du periodus: 1) 1923–1932 m. vykusi jau esamo gatvių tinklo plėtra; 2) naujų gatvių formavimas 1932–1940 m., daugiausiai šalia buvusio Raginės upelio slėnio.

Po Pirmojo pasaulinio karo buvo statoma šiek tiek namų aplink jau susiformavusias gatves. 1923 m. parengtas M. Frandseno miesto planavimo projektas daugelyje vietų neatitiko ne tik miesto reljefo specifikos, bet ir iš dalies ignoravo jau egzistuojančius urbanistinius darinius. Galima prielaida, kad didesnės apimties planavimo pokyčiai šiame rajone pasirodė nerentabilūs ir sunkiai fiziškai bei ekonomiškai įgyvendinami. Šiomis aplinkybėmis buvo pasirinktas kur kas paprastesnis esamo gatvių tinklo pratęsimo scenarijus. Didėjant naujo statybinio ploto poreikiui, po 1923 m. buvo pradėtos tiesti naujos esamų gatvių atkarpos, taip pat formavosi naujos jungiamosios gatvelės. Jas neretai klodavo ant esamų važiuojamųjų takų.

Kaip esamų gatvių tąsos, 3 dešimtmetyje buvo nutiestos Širvintų, Molėtų gatvių atkarpos žiemvakariuose nuo susikirtimo su Kapsų gatve. Kapsų gatvės dalis, jungianti Zanavykų gatvę su tuomet dar periferine Žemaičių gatvės atšaka, buvo rekonstruota ir paplatinta. Gatvė jungė du besiformuojančius masyvus – Žemaičių gatvės apylinkę ir aplink tvirtovės kelius jau iš dalies susiformavusius kvartalus šalia Zanavykų gatvės. Rekonstruojant Kapsų gatvę atsirado ir Zarasų gatvės dalis tarp Kapsų ir Zanavykų gatvių. Buvusių tvirtovės centrinių įtvirtinimų šiaurinio pylimo vietoje formavosi plati Tvirtovės alėja, tapusi ryškia šiaurine teritorijos riba. Vis dėlto šios alėjos nebuvo galima vadinti visaverte gatve – 4 dešimtmečio aerofotografijoje⁵ matyti, kad ji panašesnė į plačią erdvę, kurios perimetre ryškūs siauresni takai su aplink juos besiformuojančiu daliniu užstatymu.

Iki 1932 m. susiformavo ir daugelis mažesnių rajono gatvelių – nutiestos Anykščių, Alantos, Biržų, Rokiškio gatvės. Stambiausiu, visiškai nauju urbanistiniu vienetu, atsiradusiu pirmuoju vystymosi periodu, galima laikyti Kalniečių gatvę, sujungusią Zanavykų gatvę su Tvirtovės alėja ir siekiančią buvusį

³ Kauno tvirtovės 1912 m. generalinis planas // V. Orlov, J. Lukšė, *Kauno tvirtovės atlasas*, Kaunas, 2007.

⁴ Pirmojo pasaulinio karo metų Kauno miesto planas (XIV planas). *Kauno miesto planai XIX a.–XX a. I pusė* / Sud. N. Ambrāškiēnė, V. Girčytė, Kaunas, 2007.

⁵ *Kauno miesto 1935–1940 m. aerofotografija (AE-16)*. Prieiga per internetą: <http://maps4u.lt>.

Kalniečių kaimą⁶. Kadangi kai kurios gatvelės jau prieš tai buvo iš dalies arba visiškai paruoštos kaip privažiuojamieji takai, kartais senieji pastatai atsidurdavo beveik arba pačioje važiuojamojoje dalyje arba ant šaligatvio. Kai kuriais atvejais tokie pastatai dėl juridinių aspektų ilgam likdavo nenukelti ir trukdė susiekimą naujose gatvėse⁷. Rekonstruoti, tiesti ir platinti gatves taip pat trukdė kai kurių gyventojų savanaudiškas požiūris į rajono infrastruktūros ateities perspektyvas⁸.

Atskirai paminėtinas reiškinys – gatvių atšakos kaip bendri privažiavimai, vėliau gavusios atskirus pavadinimus ir numeracijas. Nuo iki 3 dešimtmečio susiformavusių privažiuojamųjų kelių, kurių vietose vėliau nutiestos gatvės, šie privažiavimai prie kvartaluose esančių sklypų skyrėsi tuo, kad buvo formuojami reglamentuoti kaip čia vykusių statybų dalis ir pagal numeraciją buvo traktuojami kaip visavertės gatvių dalys. Tokios buvo Pažangos ir Nevėžio gatvės, atsiradusios iš Žemaičių gatvės gale buvusių jos atšakų, taip pat Želvos gatvė, susiformavusi kaip šalutinis privažiavimas į sklypus, esančius viename iš Molėtų gatvės kvartalų. Vis dėlto daugelis gana nemažų atšakų, vedančių į kvartalų gilumą, taip ir negavo atskiros numeracijos arba gavo jau sovietiniu laikotarpiu, pavyzdžiui, Žemaičių, Kapsų, Darbininkų gatvėse.

Antrojo periodo pradžia galima laikyti 1932 m. prasidėjusius dviejų svarbių gatvių – Žemaičių ir Kapsų – tvarkymo ir grindimo darbus. Ypač reikalinga buvo sutvarkyti Žemaičių gatvės galinę atkarpą – jos tuometinę būklę vaizdžiai iliustruoja gyventojų skundas: „(...) gatvė taip išvažinėta, kad dabar vežikai negali pravažiuoti ir tokiu būdu negali keleivio privežti prie namų ir gyventojai negali privežti sau reikalingų daiktų.“⁹ Tais pačiais metais buvo išgrįsta ir naujesnioji Kapsų gatvės atkarpa tarp Zanavykų ir Zarasų gatvių¹⁰. Šis sprendimas greičiausiai buvo strategiškai apgalvotas, numatant būsimus judėjimo srautus, nes tais pačiais metais buvo suprojektuota ir pradėta grįsti akmenimis Kapsų gatvės tąsa, sujungusi visą rajoną su Jonavos gatve. Šiai atkarpai atsirasti, matyt, įtakos turėjo ir ekonominė krizė, nes viena iš gatvės pratęsimo paskatų buvo nedarbo mažinimas¹¹.

Jungties darbai užbaigti 1933 m. Kadangi teritorija buvo tankiai apgyvendinta darbininkų sluoksniu atstovų, tikriausiai ši jungtis padėjo darbininkams lengviau pasiekti industrines įmones, įsikūrusias Jonavos gatvėje. Dar 1928 m.

⁶ 1929 m. Kauno miesto planas (XVII planas). *Kauno miesto planai XIX a.–XX a. I pusė* / Sud. N. Ambraškienė, V. Girčytė, Kaunas, 2007.

⁷ Rokiškio gatvė buvo suformuota dar 3 dešimtmečio antrojoje pusėje, bet 1935 m. jos viduryje tebestovėjo avarinės būklės namas, trukdantis bet kokiam eismui. Žr. *KAA*, f. 218, ap. 2, b. 6671, l. 2.

⁸ Pavyzdžiui, Biržų gatvės gyventojas Jonas Stanionis 1929 m. savo sklypą apsitvėrė tvora taip, kad gatvės važiuojamoji dalis liko vos 8 m pločio, – tai neatitiko planų ateityje gatvę platinti iki 11 m. Žr. *KAA*, f. 218, ap. 2, b. 570, l. 2.

⁹ 1930, Žemaičių gatvės (pradedant 79 nr.) gyventojų skundas Kauno miesto valdybai, *KAA*, f. 218, ap. 1, b. 582, l. 2.

¹⁰ Kapsų gatvės grindimo sutartis, *KAA*, f. 218, ap. 1, b. 719, l. 4.

¹¹ Pareiškimas Statybos skyriaus vedėjui, *KAA*, f. 218, ap. 1, b. 891, l. 8.

miesto planuose galima pamatyti ir planuotą nutiesti antrąją gatvę, turėjusią sujungti apatinę Neries slėnio terasą su Širvintų gatve. Vis dėlto šie planai negyvendinti greičiausiai dėl tuo pat metu šioje vietoje besiformavusio *Argentino* kvartalo, kurio pradinio sklypo (tuomet jau pradėto dalyti į mažas būsimos kvartalo atraižas) savininkas Alfonsas Česnakavičius savo pareiškime dėl atmes-to statybų prašymo pažymėjo: „(...) tenai gatvės jokių būdu negalima praves-ti, nes stovi daug namų ant numatytos gatvės ir status kalnas (...)“¹². Galima daryti prielaidą, kad šios sąlygos vertė Kapsų gatvės jungtį laikyti prioritetine, o pratęsti Širvintų gatvę ilgainiui buvo atsisakyta – bent laikinai.

4 dešimtmetyje buvo sudaryta nauja gatvių tinklo dalis – nutiestas Seinų, Raginės (vėliau P. Kalpoko), Šakių gatvių kompleksas. Pylimą, kuriuo virš Raginės upelio slėnio ėjo Žemaičių gatvė, buvo numatyta pakeisti viaduku¹³, o šiaurinėje teritorijos dalyje Ukmergės plentą su Kalniečių gatve sujungė nedi-delė Vokietaičio gatvė.

Raginės upelio slėnio panaudojimą įrengti naujai gatvei galima įvardyti kaip vieną iš nedaugelio įgyvendintų, dar M. Frandseno Kauno miesto per-planavimo projekte numatytų sprendimų. Galima numanyti, kad tiesi šią gatvę paskatino gana siaura ir vingiuota Kapsų gatvės jungtis su Jonavos gatvės pramoniniais kvartalais, taip pat tai, kad nebuvo pratęsta Širvintų gatvė. Kaip papildomą aspektą galima paminėti ir naują didelę pradinę mokyklą, pastatytą būsimosios Raginės ir Jonavos gatvių sankirtoje. Vis dėlto iki Antrojo pasau-linio karo nesusėta įgyvendinti visų numatytų gatvės tiesimo darbų, nors dar 1936 m.¹⁴ kalbėta apie Žemaičių gatvės viaduko statybą – šis darbas buvo ati-dėtas iki 1940 m. vasaros¹⁵. Pasikeitus politinei situacijai, viadukas galiausiai buvo pastatytas tik pokario metais.

Teritorijos užstatymas ir sklypų sistema

Tarp Pirmojo pasaulinio karo ir 1924 m. pradžios teritorijoje vyko tik pavienės naujos statybos ir rekonstrukci-jos. Ryškėja trys teritorijos užstatymo periodai: 1) 1924–1928 m. vyravo beveik vien sodybinio užstatymo tendencijos; 2) 1928–1932 m. paraleliai buvo stato-mi sodybiniai ir didesni nuomojamo tipo pastatai; 3) nuo 1932 m. prasidėjo modernistinių gyvenamųjų kotedžų ir namų su nuomojamais butais statyba. Vis dėlto pažymėtina, kad tuo laiku vyravo vienaaukščio užstatymo plėtra.

¹² Alfonso Česnakavičiaus prašymas burmistrui, *KAA*, f. 218, ap. 2, b. 7888, l. 1.

¹³ Žemaičių g-vėj statys viaduką, *Darbininkas*, 1939, sausio 6, p. 3.

¹⁴ Statys viaduką, *Lietuvos Žinios*, 1936, gruodžio 15, p. 9.

¹⁵ Kaip šiais metais bus tvarkomas Kaunas, *XX amžius*, 1940, sausio 10, p. 4.

Dviaukštis užstatymas daugiausia koncentravosi palei senąsias teritorijos gatves – Zanavykų ir Žemaičių gatvėse, Kalniečių gatvės pradžioje, taip pat 4 dešimtmečio viduryje įteisintoje Pažangos gatvėje, kuri istoriškai buvo šalutinė Žemaičių gatvės atšaka. Mažesnės apimties dviaukščio užstatymo pavyzdžių galima rasti daugumoje rajono gatvių. Vis dėlto dviaukščio užstatymo arealai nėra vientisi – visais atvejais jie išsidėstę kartu su vieno ar pusantro aukšto pastatais.

Teritorijos sklypų sistemos pagrindas suformuotas parceliuojant anksčiau čia buvusius didelės apimties sklypus. Dalis sklypų buvo privatūs, kiti priklausė miestui. Miesto sklypai į smulkesnius buvo dalijami tiek ilgalaikiai nuomai, tiek planuojant parduoti, o dideli privatūs sklypai dažnai būdavo skirstomi ir siekiant sudaryti terminuotas nuomos sutartis. Ilgainiui, jau 3 dešimtmečio viduryje, nusistovėjo pastovesnė sklypų sistema. Teritorijoje galima išskirti tris labiausiai paplitusias sklypų dydžių kategorijas: 1) 300–500, 2) 700–800, 3) 1 200–1 600 kvadratinų metrų ploto. Vis dėlto neretai sklypai būdavo tankinami ne tik išskiriant nepanaudotą sklypo dalį ar dalis, tačiau ir atskiriant sklypą su esamais statiniais. Galima išvelgti savotišką sklypų kategorijų raidą: itin dažnai trečiosios kategorijos dydžio sklypai būdavo išskaidomi į du vienus antrosios kategorijos sklypus. Iki Antrojo pasaulinio karo išliko trys dideli, daugiau kaip 1 hektaro ploto sklypai – Pranciškonų vienuolyno, Pranciškonų kongregacijos ir Žaliakalnio turgavietės.

Sklypų užstatymo tankis tiesiogiai priklausė nuo trijų esminių dalykų: 1) savininko finansinių galimybių, 2) sklypo dislokacijos, 3) savininko požiūrio į funkcines sklypo naudojimo galimybes. Didelius sklypus turėję, tačiau pakankamai lėšų nesukaukę savininkai juos parceliuodavo į mažesnes dalis ir parduodavo arba išnuomodavo pagal terminuotas nuomos sutartis. Nedideluose sklypuose dažniausiai būdavo statomas vienas gyvenamasis namas ir sandėlis. Kai kada sklype iškildavo du gyvenamieji namai ir ūkinis pastatas arba gyvenamasis namas ir keli nedideli ūkiniai pastatai. Kai kurie verslesni sklypų savininkai maksimaliai išnaudodavo sklypo plotą: pasistatydavo kelis nuomojamus pastatus, kartais ir prekybines patalpas.

Labiausiai į vakarus nutolusioje teritorijos dalyje ant Neries slėnio šlaito 3 dešimtmetyje susiformavo du mieste unikalūs, pusiau vernakuliaros urbanistinės-architektūrinės plėtros vienetai – varguomenės kvartalai, visuomenėje žinomi *Brazilijos (Brazilkos)*¹⁶ ir *Argentinos*¹⁷ pavadinimais. Šios teritorijos dalys pasižymėjo dideliu gyventojų skurdu ir savavališkų statybų gausa. *Brazilijos* kvartalo formavimosi pradžią galima tiesiogiai sieti su būsto trūkumu pirmojo pokario laikotarpiu. Iki pat 4 dešimtmečio teritorija oficialiai būdavo vadinama Sabalių¹⁸ (Sabaliauskų¹⁹) kaimu. Didžioji teritorijos dalis priklausė Sabaliauskų šeimai.

¹⁶ Kauno Brazilijos vaizdai, *Sekmdienis*, 1934, Nr. 33, p. 9.

¹⁷ Kaip šiais metais bus tvarkomas Kaunas, *XX amžius*, 1940, Nr. 7, p. 4.

¹⁸ *KAA*, f. 218, ap. 2, b. 4705, l. 1.

¹⁹ Kauno Brazilijos vaizdai, *Sekmdienis*, 1934, Nr. 33, p. 9.

Nederlingą (apie 1 hektaro ploto) sklypą Sabaliauskai suskaidė į 40 nedidelių rėžių ir išnuomojo pagal terminuotos nuomos sutartis²⁰. Teritorija ilgainiui pavirto chaotiškai ir savavališkai pristatytų nedidelių gyvenamųjų pastatų ir sandėliukų masyvu, kuriuos jungė taip pat ne pagal planus nutiesti siauri skersgatviai.

Brazilkos sklypų sistema taip pat buvo chaotiška: skirstant šlaite esantį sklypą greičiausiai buvo atsižvelgiama tik į reljefinę padėtį. Patys sklypai sudarė 100–200 kvadratinių metrų plotą, kuris neretai beveik visas būdavo užstatytas. Nors vyravo netaisyklingo stačiakampio formos sklypai, pasitaikydavo net trikampių senojo sklypo atraižų. Vadinamasis *Argentinos* kvartalas formavosi panašiu principu: 3 dešimtmečio antrojoje pusėje iš Alfonso Česnakavičiaus sklypo Širvintų gatvės gale buvo suformuotas „bendrasis sklypas“, kuris vėliau išskirstytas į 30 įvairaus dydžio rėžių²¹.

Statinių tipai ir jų paplitimas

Gyvenamieji namai

Kad būtų išlaikytas Žaliakalnio kaip tyrimų objekto vientisumas, skiriant gyvenamųjų namų kategorijas buvo vadovaujamasi Žaliakalnio apsaugos reglamente pažymėtais penkiais gyvenamųjų namų pogrupiais, prie jų pridėdant dar dvi statinių kategorijas, būdingas šiai teritorijai. Gyvenamųjų namų tipus pagal gaires, pateikiamas reglamente, galima grupuoti į šias kategorijas: 1) tradiciniai sodybiniai gyvenamieji namai; 2) nuomojamų butų namai; 3) mažų gabaritų nuomojami namai; 4) individualios vilos; 5) kotedžai.²² Dėl šioje teritorijoje susiklosčiusių užstatymo ypatybių tikslinga pridėti dar dvi kategorijas: 6) pigių butų kolonijos; 7) pigieji mažo tūrio gyvenamieji pastatai. Svarbu paminėti, kad statinių tipų identifikacijos gairės yra naudojamos laikantis reglamente nurodytų terminų, tačiau šie modifikuojami pagal šio rajono pastatų specifiką.

Kaip ir kituose cariniu laikotarpiu iš dalies apstatytuose ir tarpukariu toliau plėtotuose miesto gyvenamuosiuose rajonuose, dauguma pastatų dar iki Pirmojo pasaulinio karo buvo **sodybiniai gyvenamieji namai**. Šios tendencijos tęsėsi ir beveik per visą tarpukarį – prieš sumažėjant statybų mastui ekonominės krizės metais sodybinių gyvenamųjų namų projektai sudarė didžiąją daugumą miesto Statybos skyriaus gaunamų prašymų statyboms.

Po Pirmojo pasaulinio karo statytuose pastatuose (iki 3 dešimtmečio

²⁰ KAA, f. 209, ap. 3, b. 4869.

²¹ Česnakavičiaus sklypo situacija 1930 m., KAA, f. 218, ap. 2, b. 7927, l. 2.

²² *Kauno miesto istorinės dalies vadinamos Žaliakalniu (U31) apsaugos reglamentas, Istoriniai tyrimai* / Sud. N. Lukšionytė-Tolvaišienė ir kt., Kaunas, 2002, p. 15.

pabaigos) dažnai aptinkama pavienių puošybos elementų – dekoruojamų sąsparių, prieangių frontonėlių²³, profiliuotų langų apvadų. Nors tuo metu vyravo uždaro tipo prieangiai, pasitaikė ir kolonomis arba dvigubomis kolonomis akcentuotų atvirų prieangių²⁴.

Sodybinių pastatų patalpos tradiciškai būdavo išdėstomos anfiladine jungtimi. Tolstant nuo senojo gyvenamosios modelio vis dažniau pasitaikydavo butų pagal koridorinę arba mišrią funkcinę schemą. Pastatuose būdavo įrengiamas vienas arba du butai, tačiau kai kuriais atvejais, ypač būsto krizės laikotarpiu, stengtasi išnaudoti visą naudingą plotą, todėl kartais sodybiniame name pirmajame aukšte ir mansardoje būdavo suplanuojami ir penki butai. Mansardiniame aukšte įrengti butai dažniausiai būdavo nedideli, vieno arba dviejų kambarių su virtuve arba be jos.

Nors šio tipo gyvenamieji namai dažniausiai būdavo taisyklingo tūrio ir turėdavo simetrišką arba disimetrišką fasadą, rekonstruojant šios savybės kartais išnykdavo²⁵. Kai kuriais atvejais sodybiniai gyvenamieji namai būdavo rekonstruojami į didesnio tūrio pastatus. Juos būtų galima priskirti nuomojamų daugiabučių kategorijai²⁶.

3 dešimtmetį statytų sodybinių gyvenamųjų namų išorė ir kambarių planavimas pasižymėjo modernėjimo tendencijomis. Sodybiniuose namuose dažniau imta dėti platesnius langus, kuriuos fasado plokštumoje kartais išryškindavo stambūs apvadai. Taip pat imta drąsiau eksperimentuoti išskaidant sodybiniams namams būdingą fasado simetriją²⁷ arba pridėdant nebūdingų elementų²⁸. Kai kuriais atvejais galima pastebėti kotedžo tipo pastatams būdingą netaisyklingą planą, tačiau būdavo išlaikoma seniesiems sodybiniams gyvenamiesiems namams būdinga fasado simetrija ir veidrodinis butų išdėstymas²⁹. Kai kada sodybinis namas išore atspindėdavo senąsias šio tipo pastatų architektūrinės tendencijas, tačiau pasižymėjo jau 4 dešimtmečio statybai būdinga koridorine jungtimi ir pastato vidinės struktūros integruota laiptine³⁰.

Nuomojamų butų gyvenamųjų namų tipui galima priskirti dviejų aukštų daugiabučius, turėjusius nuo 4 iki 8 butų. Didumą jų sudaro mediniai statiniai, kurių daugiausiai pastatyta 1928–1932 m. Mūriniai arba iš dalies

²³ Kaip pavyzdį galima paminėti 1924 m. Zigmo Stankevičiaus parengtą gyvenamojo namo projektą. Žr. *KAA*, f. 218, ap. 1, b. 169, l. 114a.

²⁴ Tokių prieangių turėjo Juozo Masaicevo gyvenamasis namas Zanavykų gatvės gale. Žr. *KAA*, f. 218, ap. 2, b. 10116, l. 2.

²⁵ Būdingas pavyzdys – Leonavičienės-Bobienės gyvenamasis namas dab. Pažangos g. 10.

²⁶ Puodžiukaičių namo (dab. Žemaičių g. 146) rekonstrukcijos projektas. Žr. *KAA*, f. 218, ap. 2, b. 10398, l. 2, 21.

²⁷ Stasio Žentelio namo projektas Alantos g., *KAA*, f. 218, ap. 2, b. 61, l. 11.

²⁸ Stasio Urniežiaus gyv. namo Pažangos g. projektas, *KAA*, f. 218, ap. 2, b. 5714, l. 4.

²⁹ Česlovo ir Vytauto Falkauskų gyv. namo Žemaičių gatvėje projektas, *KAA*, f. 218, ap. 2, b. 10401, l. 7.

³⁰ Monikos Radzevičienės sodybinio gyv. namo projektas, *KAA*, f. 218, ap. 2, b. 7912, l. 3.

apmūryti medinės konstrukcijos daugiabučiai pastatai aptariamoje teritorijoje sudarė nedidelį procentą šio tipo namų, labiausiai paplitusių nuo 1932 m. Nepaisant naudotų statybinių medžiagų skirtumų, pagrindiniais dviem daugiabučių paplitimo periodais abiejų tipų gyvenamieji namai pasižymėjo itin lakoniška architektūrine raiška. Šiais dviem periodais statyti namai skyrėsi dėl įvairių priežasčių. Pirmuoju periodu statytų daugiabučių utilitarią architektūrą lėmė daugiausia vien ekonominiai aspektai: mieste aštrėjant būsto trūkumui buvo stengiamasi už optimalią pinigų sumą laimėti kuo daugiau naudingojo ploto. Vis dėlto 3 dešimtmečio pabaigoje ir 4-ojo pradžioje statytuose namuose galima išžvelgti minimalių dekoro bruožų, dažniausiai susietų su funkciniais elementais apipavidalinimu. 4 dešimtmetyje statytų mūrinių daugiabučių architektūriniais bruožams įtaką darė jau ne tik ekonominė padėtis ir gyvenamojo ploto poreikis, bet ir Lietuvoje plitusios modernistinės tendencijos.

Pirmieji daugiabučiai rajone atsirado 3 dešimtmečio pirmojoje pusėje. Šiuo periodu statytus daugiabučius namus galima laikyti išimtimi, nes teritorijoje vyravo mažaukštė 1–5 butų namų statyba. Kaip šio periodo daugiabučio statinio pavyzdį galima paminėti Domyko Jono Blyno projektuotą gyvenamąjį namą, kuris tapo ne tik vienu pirmųjų didesnio gabarito statinių visoje teritorijoje, tačiau buvo ir vienas pirmųjų namų, statytų tuomet dar tik formuotoje gatvėje, vėliau gavusioje Biržų vardą. 1924 m. statytame netaisyklingo plano pastate buvo įrengti šeši butai, taip pat papildomi gyvenamieji kambariai mansardoje.³¹ Vis dėlto rajono gyventojų sluoksnio ekonominius ypatumus aiškiausiai iliustruoja 1931 m. miesto Statybos skyriui pateikta paraiška, kurioje savininkas prašo leidimo perplanuoti vieną butą į du mažesnius todėl, kad jis yra „(...) neišnuomotas, nes tam rajonui perdidelis“.³²

1928–1932 m. pavieniai šio tipo pastatai plito visoje teritorijoje, tačiau didžiausia nuomojamų gyvenamųjų namų koncentracija buvo Zanavykų gatvės atkarpoje nuo Ukmergės plento iki Arklių rinkos, taip pat Kalniečių gatvės pradžioje, Darbininkų gatvėje. Nuomojamų namų architektūrą pirmuoju periodu nulėmė funkcija, tad labiausiai paplitusiomis jų architektūrinės raiškos subkategorijomis 1928–1932 m. galima laikyti: 1) pastatus su lakoniškomis dekoratyvinėmis detalėmis³³; 2) pastatus, kurių dekoro atsisakyta visiškai³⁴. Pirmosios subkategorijos statiniams dekoras daugiausia būdingas apipavidalinant funkcinis elementus – langų apvadus, duris ir įvairių formų frontonus (pavyzdžiui, palėpės švieslangio apipavidalinimas). Antrosios subkategorijos pastatai neturėdavo jokių puošybinų elementų, retsykiais fasadų išraiškingumo buvo siekiama langų išdėstymu ar laiptinės lango vertikale.

Atidžiau žvelgiant į visos teritorijos kontekstą, galima išskirti ir trečiąją

³¹ Domyko Jono Blyno gyvenamojo namo projektas, *KAA*, f. 218, ap. 2, b. 569, l. 8.

³² D. J. Blyno prašymas Statybos skyriui, ten pat, l. 3.

³³ Anastazijos Narbutienės gvv. namo projektas, *KAA*, f. 218, ap. 2, b. 5708.

³⁴ Bronės Kosmauskienės gvv. namo projektas, *KAA*, f. 218, ap. 2, b. 7906.

subkategoriją pastatų, pasižymėjusių gausesniu dekoru ir sudėtingesnėmis puošybinėmis formomis. Dekoras greičiausiai priklausė nuo savininko skonio: Žemaičių gatvėje planuotame Juozo Vaitonio gyvenamajame name naudotos įvairiai profiliuotos dailylentės, buvo rizalitas su kukliu bokšteliu³⁵. O Onos Šarkienės namo projektas Zanavykų gatvėje turėjo išsiskirti itin dekoratyviu frontonu³⁶.

Pasitaikė atvejų, kai vietoje numatyto, jau patvirtinto, medinio gyvenamojo namo projekto buvo pateikiami nauji, jau mūrinio pastato, brėžiniai. Tokius sprendimus veikė pagerėjusi savininkų finansinė padėtis. Kaip pavyzdžius galima paminėti Vasos Vorobjovienės gyvenamąjį namą buv. Zanavykų g. 3³⁷ ir Broniaus Surūdodos namą Širvintų ir Kalniečių gatvių kampe³⁸. Nors šių pastatų statybą skiria tik vieneri metai, tačiau pirmuoju atveju modernią architektūrinę išraišką įgaunantis pastatas iliustruoja visiškai priešingas tendencijas negu Broniaus Surūdodos gyvenamasis namas, kurio istoristinių (eklektinių) formų frontonas leido pastatą priskirti pirmojo periodo nuomojamiems daugiabučiams.

4 dešimtmetyje statyti modernios architektūrinės raiškos gyvenamieji namai taip pat skirstytini į du pogrupius, iš dalies atkartojančius pirmuoju periodu paplitusių pastatų architektūrinės išraiškos priežastingumus. Pirmajam pogrupiui tinka mūriniai ir mediniai namai, kurie tūriu artimi seniesiems nuomojamų butų namams, tačiau papildant juos elementais – dvigubomis horizontaliomis traukomis suskirstyta laiptinės langų vertikale arba langais, kuriuos visiškai ar iš dalies įrėmina arba sujungia apvadai³⁹. Antrajam porūšiui priskirtini sudėtingesnės fasado kompozicijos pastatai, kurių išraiška panaši į namų, statomų miesto centre⁴⁰.

Kompaktiški **2–4 nuomojamų butų gyvenamieji namai** gali būti dviejų kategorijų – 3 dešimtmetyje ir 4-ojo pradžioje paplitę: a) nedidelio tūrio dviaukščiai pastatai, architektūrine išraiška ir vidiniu suplanavimu⁴¹ artimi didiesiems daugiabučiams; b) racionalios architektūros gyvenamieji namai, pastatyti 4 dešimtmetyje, kartais taip pat pasižymintys didesniu tūriu, palyginti su pirmojo pogrupio statiniais.

Pirmojo pogrupio statinius pagal dydį ir butų skaičių galima laikyti savotiška skiriamąja jungtimi tarp tradicinių sodybinių ir daugiabučių pastatų. Tai labiausiai atsiskleidžia iš šių namų vidaus plano: nors dažniausiai pastato planas artimas daugiabučiams gyvenamiesiems namams, kuriuose butai išdėstyti

³⁵ Juozo Vaitonio gyv. namo Žemaičių g. projektas, *KAA*, f. 218, ap. 2, b. 10353, l. 3.

³⁶ Onos Šarkienės gyv. namo Zanavykų g. projektas, *KAA*, f. 218, ap. 2, b. 10075, l. 3.

³⁷ Vasos Vorobjovienės statybų byla, *KAA*, f. 218, ap. 2, b. 10074.

³⁸ Broniaus Surūdodos statybų byla, *KAA*, f. 218, ap. 2, b. 2518.

³⁹ Stasio Čipurnos gyv. namo projektas Kapsų g., *KAA*, f. 218, ap. 2, b. 2768, l. 2.

⁴⁰ Vasyliaus Kuzmino gyv. namas Molėtų g., *KAA*, f. 218, ap. 2, b. 5114, l. 2.

⁴¹ *Kauno miesto istorinės dalies vadinamos Žaliakalniu (U31) apsaugos reglamentas. Istoriniai tyrimai* / Sud. N. Lukšionytė-Tolvaišienė ir kt., Kaunas, 2002, p. 15.

abipus laiptinės kaip centrinės ašies, pasitaiko ir variantų su sodybiniais pastatams būdinga anfiladine patalpų jungtimi, kai aukštus sujungia laiptinės narvelio priestatas⁴². Dažnai taip suplanuoti namai yra perstatyti sodybiniai pastatai.

4 dešimtmetyje paplitę antrojo pogrupio statiniai pasižymėjo modernistine architektūrine raiška ir kai kuriais atvejais – didesniu tūriu. Šio tipo statinių teritorijoje nedaug. Kalbant apie didesnio tūrio pastatus, chrestomatiniu pavyzdžiu galima laikyti Juozo Gasiūno namą viename iš Žemaičių gatvės vidinių kvartalų. Adolfo Netyksos projektuotame name galima išvelgti panašiams pastatams būdingą suplanavimą: viename aukšte yra erdvesnis savininko butas, kitame – du mažesni nuomojami butai. Dar vienas įdomus projektas (neįgyvendintas) – Vokietaičio gatvėje esančiuose dviejuose gretimuose sklypuose: 1939 m. čia buvo planuojami du beveik identiški (tik planavimu šiek tiek besiskiriantys) gyvenamieji pastatai⁴³. Visa tai iliustruoja tuomet beįsivyravjančias projektų tipizavimo tendencijas, – tai atskleidžia itin panašūs kai kurių vienaaukščių kotedžų projektai.

Prabangesne architektūrine raiška pasižymėjusių vieno ar dviejų butų pastatų, kuriuos tikslingiausia būtų įvardyti **vilomis**, teritorijoje buvo statoma nedaug. 3 dešimtmetyje iškilusios vilos buvo gausiai dekoruotos arba išraiškingos architektūros, pavyzdžiui, neįgyvendintas Antano Šatinskio vilos Širvintų gatvės gale projektas⁴⁴, Jadvygos Paškevičienės vila⁴⁵ Žemaičių gatvėje ir mažo gabarito M. Mandelbrauto vilos Molėtų gatvėje projektas⁴⁶. Panašių namų statybą šiuo periodu galima sieti su kai kurių miesto rajonų finansine ir (ar) visuomenine padėtimi – turtingesni miesto gyventojai kūrėsi pietrytinėje, naujojoje Žaliakalnio dalyje.

Mažo tūrio, bet itin dekoratyvią Antano Šatinskio vilą, kurią buvo numatyta statyti Širvintų gatvės gale, galima išskirti kaip socialinės suirutės, vykusių šiame rajone ankstyvuojų tarpukariu, atspindį. Reprerzentatyviai vilai buvo parinkta vieta, kuri po kelių metų pateko į vadinamosios *Argentinos* periferiją. Nors neaišku, kodėl vila nebuvo pastatyta, po kelių metų šis sklypas, kuris tuo metu priklausė kitam savininkui, buvo užstatytas kaip varguomenės kvartalo (*Argentinos*) dalis.

4 dešimtmetyje vilų taip pat buvo statoma nedaug. Kaip du svarbiausius modernistinėms tendencijoms atstovaujančius šio tipo statinių pavyzdžius

⁴² Antano Ulazevičiaus gyv. namo Širvintų gatvėje išplanavimas, *KAA*, f. 218, ap. 2, b. 7911, l. 6

⁴³ Jadvygos Nekrošienės ir Vinco Liaugaudo gyvenamųjų namų projektai, *KAA*, f. 218, ap. 2, b. 10037, 10038.

⁴⁴ Antano Šatinskio vilos projektas, *KAA*, f. 218, ap. 1, b. 169, l. 249.

⁴⁵ Jadvygos Paškevičienės statybos byla, *KAA*, f. 218, ap. 1, b. 10364.

⁴⁶ M. Mandelbrauto vilos projektas, *KAA*, f. 218, ap. 2, b. 5127, l. 2.

galima nurodyti du objektus – Juozo Gruodžio⁴⁷ ir Petro Brazaičio⁴⁸ vilas. 1932 m. statytame Juozo Gruodžio name (architektas Feliksas Vizbaras) tūrio atžvilgiu vis dar galima rasti tradicinių sodybinių gyvenamųjų namų užuominų. Vis dėlto kampinės langų juostos, laisvas patalpų išdėstymas aplink L raidės formos koridorių ir asimetrijos fasadui suteikiantis į dešinį kraštą atitrauktas mezoninas išryškina racionalumą. Petro Brazaičio vila Archyvo gatvėje įdomi netaisyklingu aštuonkampiu planu, kurio geometrinę formą suardo viršutiniame kairiajame namo kampe prišlieta stačiakampio formos terasa. Šis pastatas gali būti ne tik vienas išskirtinesnių objektų, esančių minėtoje teritorijoje, tačiau ir retas medinio pastato pavyzdys A. Funko kūrybiniame kataloge.

Kotedžų tipui priskirtini 4 dešimtmetyje statyti nedidelio tūrio gyvenamieji pastatai, pasižymėję modernistinės raiškos tendencijomis. Nors 4 dešimtmečio antrojoje pusėje aptariamoje teritorijoje statyta nedaug naujų pastatų, tačiau galima išvelgti jų stilistinių ir funkcinių tendencijų ryškių pokyčių. Maždaug nuo 1933 m. kaip vienas vyraujančių gyvenamųjų namų tipų išplito kompaktiški vieno ir dviejų aukštų kotedžai. Šie statiniai kontrastavo su daugeliu senųjų statinių savo architektūrine raiška, funkciniu suplanavimu ir iš anksto numatytais komunaliniais patogumais.

Stilistiškai šią statinių kategoriją galima priskirti 4 dešimtmetyje Lietuvoje ypač išplitusių funkcionalistinių tendencijų nulemtai modernistinei raiškai. Be to, per nedidelį tūrį išreiškiamas racionalumas itin būdingas kaunietiškamai architektūros mokyklai. Tiek mediniams, tiek mūriniams vienaaukščiams statiniams yra būdingas asimetriškas arba disimetriškas fasadas (išskaidytas vientisumas), kai viena dalis atitraukiama nuo gatvės ir tarp dviejų plokštumų atsiradusiame plote įrengiamas pagrindinis įėjimas. Pasitaiko variantų su simetrišku fasadu, su centrine fasado iškyša, kai kairė ir dešinė pusė atitraukiama toliau nuo gatvės – šis variantas būdingesnis medinėms šio tipo variacijoms. Neretai kotedžuose naudojami per visą fasadą arba jo dalį einantys ir visus arba dalį langų iš viršaus ir apačios įrėminantys arba jungiantys vertikalus akcentai. Kai kada pasitaiko variantų su pusapvaliais rizalitais⁴⁹.

Šiems pastatams būdingas netaisyklingas tūris, o jų eksterjerą nulemia funkcinis vidaus suplanavimas. Buvo paplitusios dvi šių gyvenamųjų namų variacijos, skiriamos pagal suplanavimą: 1) su patalpomis, išdėstytomis aplink koridorių; 2) su patalpomis, išdėstytomis palei centre esantį holą. Teritorijoje labiausiai paplitę vieno aukšto mūriniai (ir apmūrytų medinių konstrukcijų) kotedžai, statyti 4 dešimtmečio antrojoje pusėje. Pasitaiko ir medinių⁵⁰ šios kategorijos statinių, kurių tipui labiau būdingas netaisyklingas suplanavimas, o

⁴⁷ Juozo Gruodžio vilos projektas, *KAA*, f. 218, ap. 2, b. 8516, l. 3.

⁴⁸ Petro Brazaičio gyvenamojo namo projektas, *KAA*, f. 218, ap. 2, b. 133, l. 3.

⁴⁹ Aleksandro Bačkytės statybų byla, *KAA*, f. 218, ap. 2, b. 10143.

⁵⁰ Liudo Pabarčio kotedžo Rokiškio gatvėje projektas, *KAA*, f. 218, ap. 2, b. 6674, l. 2.

pagrindiniu architektūrinės raiškos elementu tampa langai – vieni išryškunami stambiais apvadais, kiti (kampainiai) įstatomi namo kampuose.

Dviejų aukštų kotedžus taip pat galima skirstyti į du porūšius: a) dviejų butų, kurie yra skirtinguose aukštuose; b) vieno buto, suplanuoto per du aukštus. Nors jie, kaip ir vienaaukščiai kotedžai, yra netaisyklingo plano ir turi tam tikrų funkcinių elementų, vis dėlto architektūrinėje erdvėje dviaukščiai kotedžai būdavo išraiškingesni.

3 dešimtmetyje minėtoje teritorijoje buvo įsteigtos dvi iš šešių miesto savivaldybės planuotų **pigiųjų butų kolonijų**. Šie statinių kompleksai buvo numatyti į laikinąją sostinę plūstantiems tarnautojams, darbininkams ir iš tremties grįžtantiems asmenims. 1924 m. spalio mėn. buvo surengtos varžytinės statybai šešių medinių namų, turėjusių tapti II savivaldybės pigių butų kolonija, Darbininkų ir Širvintų gatvių kampe. Statomą kompleksą sudarė trys namai po 16 vieno kambario butų su atskiromis virtuvėmis, du namai po 8 vieno kambario butus su atskiromis virtuvėmis, ir vienas namas iš 4 dviejų kambarių butų su atskiromis virtuvėmis⁵¹.

1926 m. pavasarį savivaldybei perėmus buvusias kareivines Kapsų ir Molėtų gatvių kampe, keturiuose barakuose buvo įsteigta III pigių butų kolonija. 116-oje kambarių buvo apgyvendinta 121 šeima ir 11 pavienių asmenų⁵². Tai buvo pati vargingiausia butų kolonija, pasižyminti prasčiausiomis gyvenimo sąlygomis, palyginti su pirmomis keturių butų kolonijomis. III kolonijos butai buvo įrengti, plonomis pertvaromis suskirsčius bendrą erdvę. Dėl lėšų trūkumo statiniuose nebuvo įrengtos lubos, todėl patalpos buvo panašios į aptvarus, daugelis kambarių neturėjo langų, krosnių. 1932 m. vasarį koloniją aplankęs miesto burmistras rado prakiurusį stogą, išlūžusias grindis, metalines krosnis su chaotiškai išvedžiotais vamzdžiais⁵³. Pagal išlikusį I namo brėžinį galima spręsti, kad namas buvo L raidės formos, 27 butų, išdėstytų abipus tokios pat formos koridoriaus.

1932 m. pradžioje kolonijos III pastate buvo nuspręsta atidaryti vaikų darželį. Buvo suplanuota pirmajame aukšte įrengti pagrindinę salę ir valgomąjį, antrajame, mansardiniame, aukšte – vonių kambarį, personalo bei pagalbines patalpas. Darželis komisijos patvirtintas kaip tinkamas naudoti 1932 m. birželio mėn. Kadangi kolonija buvo laikoma skurdžiausia iš visų savivaldybei priklausančių socialinių būstų, jos uždarymas buvo laikomas prioritetiniu uždaviniu. Kolonija likviduota 1933 m., po šešerių metų iš jos pastatų liko tik čia veikusi ambulatorija ir vaikų darželis⁵⁴.

Vienu įdomiausių aspektų, iliustruojančių būsto krizės nulemtą padėtį šioje Žaliakalnio dalyje, galima laikyti pigiuosius mažatūrius gyvenamuosius

⁵¹ J. Ziminskas, Pigiųjų butų kolonijos Kaune, *Savivaldybė*, 1934, Nr. 8, p. 20.

⁵² Ten pat.

⁵³ KAA, f. 218, ap. 1, b. 699, l. 6.

⁵⁴ KAA, f. 218, ap. 2, b. 5076, l. 9.

pastatus. Nuo pat 3 dešimtmečio pradžios buvo paplitusi tendencija statyti laikinus nedidelius gyvenamuosius statinius, nuomininkus apgyvendinti rezidencinėms reikmėms nepritaikytuose arba tik iš dalies pritaikytuose buvusiuose ūkiniuose pastatuose. Nors pagal panašaus pobūdžio tendencijas galima ieškoti *Brazilijos* ir *Argentinos* ištakų, tačiau mažesniu mastu šis reiškinys buvo paplitęs visoje teritorijoje. Vis dėlto galima išskirti net keturias mažųjų gyvenamųjų pastatų kategorijas: a) oficialiai leisti statyti nedideli gyvenamieji statiniai; b) nelegaliai apgyvendinti sandėliai ir kitos ūkinės patalpos; c) buvę ūkiniai statiniai, kurių rekonstrukcija į gyvenamąsias patalpas oficialiai reglamentuota; d) sargų butai.

Pirmojo pobūdžio statiniai pasižymėjo santykinai nedideliu vieno buto plotu (15–30 m²). Pasitaikydavo variantų su dviem butais. Vis dėlto labiausiai paplitęs variantas – vieno arba dviejų kambarių namai su virtuve. Šie namai daugeliu atžvilgių buvo statomi kaip laikinas būstas, ateityje numatant sklype statyti didesnę gyvenamąją pastatą ar pastatų. Tokiu atveju senasis pastatas būdavo nugriaunamas, kartais išnuomojamas kitoms šeimoms arba paverčiamas sandėliu. Pasitaikydavo, kad panašūs laikini statiniai taip ir likdavo vieninteliu būstu sklype arba būdavo pačių gyventojų rekonstruojami / plečiami.

Varguomenės kvartaluose – *Argentinoje* ir ypač *Brazilijoje* – paplitusių nedidelių statinių negalima laikyti laikiniais statiniais, nes ten vargingai gyvenančios šeimos neplanuodavo ateityje statyti erdvesnio namo. Be to, tokius užmojus stabdydavo ir mažas sklypų plotas. *Brazilijoje* mažieji gyvenamieji namai sudarė didžiąją daugumą ten stovėjusių pastatų – tiek nelegaliai apgyvendinti ūkiniai statiniai, tiek oficialiai leisti rėsti mažieji gyvenamieji pastatai, primenantys tradicinius sodybinius gyvenamuosius namus. Mažieji namai šiame varguomenės kvartale dažniausiai būdavo iš vieno buto – kambario ir virtuvės. Reglamentuotai pastatyti namai sudarė tik nedidelę *Brazilijos* dalį. Kai kurių pastatų dydžio ir apgyvendinimo detales pateikia tuometinis *Lietuvos žinių* žurnalistas F. Zibėtis: kai kurių kambarių plotas buvęs vos 6–8 m² ir tokio dydžio patalpoje glausdavosi 7–10 žmonių.⁵⁵

Argentinoje būdavo statomi šiek tiek didesni namai – gyvenamasis plotas sudarydavo vidutiniškai nuo 30 iki 60 kvadratinų metrų. Kitaip nei *Brazilijoje*, daugelis pirminių statybų čia buvo vykdoma parengus atitinkamus projektus ir gavus statybos skyriaus leidimą, o įvairūs nelegalūs statiniai atsirasdavo vėliau.

Antruoju reiškiniumi galima vadinti apgyvendintus buvusius ūkinius pastatus arba pastatus, oficialiai statytus kaip ūkinius, tačiau numatant galimybę juos apgyvendinti. Nors tokie pastatai iškildavo pažeidžiant statybos taisykles, aplaidžiai tvarkant priešgaisrinę apsaugą, nepaisant miesto reprezentacinio vaizdo, dažniausiai į tokias pražangas būdavo žiūrima atlaidžiai, nes trūko apgyvendinimo alternatyvų. Tai tikriausiai lėmė asmenų, neturėjusių gyvenamosios

⁵⁵ Skurdas šaukiasi pagalbos, o laurai – sutvarkymo, *Lietuvos Žinios*, 1938, Nr. 284, p. 4.

vietos, gausa. Be to, rajonas nebuvo prestižinis, tūnojo atokiau miesto centro ir rytinio Žaliakalnio, turinčių reprezentacinį statusą. Aštrėjant socialinėms problemoms, statinių griovimo terminai būdavo atidėliojami daugybę kartų. Šiems sprendimams įtakos turėjo ir kiti aspektai, pavyzdžiui, pastate gyvenančių žmonių skaičius ar pastato dislokacija sklype – į pastatus sklypo gilumoje būdavo žiūrima atlaidžiau.

Sandėlių rekonstrukcija į gyvenamąsias patalpas nebuvo labai paplitęs reiškinys, tačiau pasitaikydavo, kad buvusiuose sandėliuose būdavo įrengiami net keli butai.⁵⁶ Vis dėlto labiausiai paplitęs reiškinys – sandėlio arba jo dalies rekonstravimas ir pritaikymas sargo butui. Kai kada sargo butu tapdavo priestatas prie sandėlio⁵⁷. Dažniausiai šios paskirties patalpos būdavo numatytos jau būsimo sandėlio projekte arba įrengiamos atskirame statinyje. Sargo butai būdavo statomi ar įrengiami ne tik prie esamų ar įrengiamų gyvenamųjų namų, bet pasitaikydavo atvejų, kai namas sargui būdavo statomas tuščiame sklype⁵⁸.

Kiti pastatai

Komercinės paskirties pastatus (svarbiausius teritorijoje) galima skirstyti į dvi kategorijas: 1) gyvenamuosius namus su prekybinės (komercinės) paskirties patalpomis; 2) nedidelio tūrio prekybos paviljonus (kioskai / balaganai). Dauguma tiek vienos, tiek kitos kategorijos statinių kūrėsi pagrindinėje, prekybine rajono arterija tapusioje Zanavykų gatvėje. Aplink ją išsidėsčiusių pastatų mišrią funkciją greičiausiai nulėmė čia 1925 m. iš Vienybės aikštės perkelta⁵⁹ Arklių rinkla. 4 dešimtmečio pirmojoje pusėje minimoje aikštėje buvo įrengtas pagrindinis Žaliakalnio turgus.⁶⁰ Žmonių srautai aplink šią viešąją erdvę sąlygojo tankią prekybinių ir mišraus tipo pastatų koncentraciją vidurinėje Zanavykų gatvės atkarpoje. Pavienių komercinės / mišrios paskirties pastatų galima rasti ir kitose teritorijos vietose.

Mišrios funkcijos pastatuose komercinės patalpos užėmė dalį pirmojo aukšto arba visą aukšto plotą. Tokios patalpos buvo skirtos tik komercinei veiklai, arba greta jų buvo įrengtas savininko butas. Pasitaikydavo, kad prekybinės patalpos būdavo pristatomos prie esamo pastato arba įrengiamos buvusiam bute.

Kitas komercinių statinių tipas – atskirai statyti prekybiniai krautuvii paviljonai, vadinti kioskais ir balaganais. Jie būdavo nedideli – vienšios patalpūs; pavieniai – išbarstyti visoje teritorijoje. Šiuos pastatus galima laikyti įdomiais smulkiosios architektūros pavyzdžiais, liudijančiais siekį nedidelėmis statybos

⁵⁶ KAA, f. 218, ap. 2, b. 10104, l. 11.

⁵⁷ KAA, f. 218, ap. 2, b. 10080, l. 5.

⁵⁸ KAA, f. 218, ap. 2, b. 10037, l. 5.

⁵⁹ A. Lazauskienė, Kauno turgaviečių bruožai, *Kauno istorijos metraštis*, t. 11, Kaunas, 2011.

⁶⁰ Žaliakalnyje atidaroma nauja turgavietė, *Lietuvos Aidas*, 1937, rugsėjo 30, p. 5.

sąnaudomis suręsti margoje aplinkoje dėmesį patraukiantį statinį. Komerčinė sėkmė reikalavo net ir nedidelių krautuvių architektūroje pabrėžti reprezentatyvumą, ankstyvuju periodu neretai išreikštą bent minimalistiniais dekoru elementais, vėliau – modernistinės architektūros užuominomis.

Iki 1924 m. vienintelis **religinės paskirties** statinys teritorijoje buvo 1908 m. pastatyta cerkvė gausiai sentikių bendrijai. Nors tarpukariu čia nebuvo viešųjų maldos namų, o katalikų bendruomenė rinkdavosi kitapus Ukmergės plento esančioje laikinojoje Prisikėlimo bažnyčioje, vakarinėje Žaliakalnio dalyje įsikūrė dvi vienuolijos, į kurių *pusiau viešas* koplyčias galėjo ateiti ir vietiniai gyventojai.

Mažosios darbininkų ir Zarasų gatvių kampe esantį sklypą 1924 m. įsigijo Mažesnieji broliai pranciškonai, kurie tais pačiais metais čia numatė pasistatyti vienuolyną ir jame įrengti koplyčią. Statinys buvo utilitarios išvaizdos⁶¹, panašios į nuomojamųjų daugiabučių, kurių daug statyta Žaliakalnyje 3 dešimtmečio pabaigoje. Vis dėlto 1924 m. tarp šioje teritorijoje kylančių kasdieniškų namų pranciškonų vienuolynas buvo retas dviaukščio statinio pavyzdys.

Pirmajam vienuolyno projektui nebuvo pritarta, nes jame numatyti ir brėžiniuose pateikti penki kriterijai neatitiko tuometinių statybos taisyklių. Priešgaisrinių reikalavimų neatitiko pastato matmenys, pasigesta ilgam pastatui būtinos antrosios laiptinės. Be to, numatytos viešos koplyčios projekte nepaisyta taisyklės „visus namus viešam naudojimuisi statyti iš nedegamos medžiagos“⁶². Tais pačiais metais buvo duotas leidimas statyti pagal pataisytą projektą⁶³. Nors pasižadėta dėl leidimo atsisakyti koplyčią atverti viešam lankymuisi⁶⁴, tačiau vėliau į ją vis dėlto ateidavo ir vietiniai gyventojai⁶⁵. Didelis vienuolyno sklypas driekėsi buvusio upelio slėnyje, kuriame vėliau suvešėjo vienuolyno sodas, skyręs du varguomenės kvartalus – *Braziliją* ir *Argentina*.

Antrajam ryškiam religinės paskirties kompleksui atsirasti pradžią davė tai, kad du sklypus Žemaičių gatvėje valdžiusi Ona Senkevičienė seserų pranciškonų kongregacijai 1933 m. padovanojo⁶⁶ didelį sklypą (apytiksliai 1 ha), kuris užėmė didžiąją dalį kvartalo, išsidėsčiusio pietinėje Žemaičių gatvės pusėje tarp Pažangos gatvės ir bevardžio skersgatvio.⁶⁷

Sklype stovėjusius du gyvenamuosius trobesius, sandėlį ir tvartą pranciškonės panaudojo savo reikmėms – viename name, sklypo gilumoje, įsikūrė vienuolės. Antrasis pastatas pagal 1933 m. parengtą rekonstrukcijos projektą praplėstas ir atnaujintas. Jame įkurtas naujovišku auklėjimu (Montesori

⁶¹ Vienuolyno projektas, *KAA*, f. 218, ap. 1, b. 169, l. 12.

⁶² Statybos skyriaus pareiškimas, *KAA*, f. 218, ap. 1, b. 169, l. 10.

⁶³ Statybos skyriaus išduotas leidimas, *KAA*, f. 218, ap. 1, b. 169, l. 8.

⁶⁴ Vienuolyno atstovo prašymas Statybos skyriui, *KAA*, f. 218, ap. 1, b. 169, l. 7.

⁶⁵ Kauno Brazilijos vaizdai, *Sekmadienis*, 1934, Nr. 33, p. 9.

⁶⁶ Kongregacijos prašymas statybos skyriui, *KAA*, f. 218, ap. 2, b. 10350, l. 11.

⁶⁷ Onos Senkevičienės prašymas pasistatyti medinį sandėlį, ten pat, l. 4.

metodu)⁶⁸ grindžiamas vaikų darželis našlaičiams. Turint omenyje pirminę (gyvenamąją) šio pastato funkciją, statinys ir rekonstruotas niekuo nesiskyrė nuo tam metu įprasto pusantro aukšto sodybinio gyvenamojo namo su mansarda. Pastato edukacinę funkciją atveria tik jo vidaus planas: pirmajame aukšte įrengti trys „vaikų kambariai“ su pagalbinėmis patalpomis, o mansardiniame plote – keturios personalo gyvenamosios patalpos su bendra vonia⁶⁹, ateityje numatytos apgyvendinti ir vaikams⁷⁰.

1935 m. rugsėjį Statybos skyrius gavo prašymą statyti naują mūrinį vienuolyno pastatą, kuriame buvo numatyta įrengti erdvią koplyčią, „darbo namus“ ir vaikų darželį⁷¹. Statinio architektūra racionali, labiau būdinga tuomet statytiems didiesiems visuomeninę funkciją atliekantiems pastatams. Iškilusi naujoji kongregacijos būstinė tapo didžiausiu pastatu visoje teritorijoje tiek tūriu, tiek naudinguoju plotu. Pastatas, atsidūręs sklypo gilumoje, netapo dominuojančiu akcentu Žemaičių ir aplinkinių periferinių gatvelių kontekste. Tačiau statinys, kaip ryškus dominantas (žvelgiant iš žemutinės Neries slėnio terasos ir nuo kito upės kranto), įsiterpė į Neries šlaito viršutinės dalies užstatymą.

Edukacinės paskirties statiniai teritorijoje nebuvo labai paplitę. 1928 m. Zanavykų ir Darbininkų gatvių kampe atidaryta pradinė mokykla, kuri iki pat Antrojo pasaulinio karo išliko vienintelė pradinio išsilavinimo įstaiga rajone. Edukacinės paskirties įstaigų stygių greičiausiai kompensavo santykinai netoliese oriai iškilusi „Saulės“ draugijos gimnazija, o 4 dešimtmetyje – dar trys naujos didelės mokyklos (Aušros, Jonavos ir Aukštaičių gatvėse). Pradinės mokyklos pastatas priminė tuometinių sodybinių gyvenamųjų namų architektūrą. Be abejo, jis buvo erdvesnis, tuometinėms mokykloms būdingo plano⁷².

Kitas, šiek tiek didesnis, edukacinės paskirties objektas apie 1930–1931 m. iškilo Širvintų ir Kalniečių gatvių kampe. Šioje vietoje prie cerkvės esantis sklypas priklausė sentikių parapijai, kuri savo reikmėms nusprendė pasistatyti mokyklą. 1930 m. datuojamame jos projekte matyti, kad pastatas yra numatytas būtent mokyklos reikmėms. Statinio architektūra lakoniška⁷³, pernelyg neišsiskirianti iš bendro rajono konteksto. Mokyklos pirmajame aukšte suplanuotos dvi klasės ir papildomos patalpos, antrajame – mokytojų butai. Vietoje šio projekto buvo įgyvendintas kitas: buvo pastatytas šiek tiek didesnis statinys, darniai apipavidalinantis dviejų gatvių sankirtą ir pratęsiantis dviaukštį Kalniečių gatvės pradžios užstatymą.

Likusius, **nekategorizuotus**, pastatus galima suskirstyti į tris pogrupius:

⁶⁸ Kongregacijos prašymas statybos skyriui, ten pat, l. 11.

⁶⁹ Vaikų darželio projektas, ten pat, l. 12.

⁷⁰ Kongregacijos prašymas statybos skyriui, ten pat, l. 11.

⁷¹ Kongregacijos būstinės projektas, ten pat, l. 25.

⁷² Pradinės mokyklos išplanavimo brėžiniai, *KAA*, f. 218, ap. 1, b. 1358, l. 12.

⁷³ Sentikių parapijos mokyklos projektas, *KAA*, f. 218, ap. 2, b. 2517.

a) pagalbiniai ir ūkiniai statiniai; b) smulkiosios pramonės objektai; c) visuomeninės ar pusiau visuomeninės paskirties pastatai.

Pirmojo pogrupio pastatai buvo labiausiai paplitusio (neskaitant gyvenamųjų namų) funkcinio tipo šioje Žaliakalnio teritorijoje, tačiau nepasižymėjo architektūriniu išraiškingumu. Ūkinėms reikmėms buvo statomi sandėliai, kurių planai dažniausiai buvo rengiami kartu su gyvenamojo namo projektu ir statomi vienu metu arba prieš gyvenamojo namo statybos pradžią, paruošiant vietą statybinėms medžiagoms. Kai kurie naujakuriai sandėlius rentė be leidimo. Nereglamentuota laikinųjų medinių sandėlių statyba buvo labiausiai paplitęs tuometinių statybos taisyklių pažeidimas toje Žaliakalnio vietoje.

Sandėlių architektūrą lėmė utilitarios, pagalbinės tokių statinių funkcijos. Kartu su gyvenamuoju namu statytus sandėlius dažniausiai projektuodavo tas pats architektas, tačiau toks statinys į gyvenamąjį pastatą būdavo panašus vien tokiomis pačiomis statybinėmis medžiagomis. 4 dešimtmetyje rajone paplitus mūrinei statybai, pagalbiniai statiniai vis tiek būdavo renčiami iš medienos. Vieno ir dviejų butų gyvenamųjų namų sandėliukai būdavo nedideli, neretai turėdavo kelias viduje sujungtas patalpas. Daugiabučių namų sandėliukai dažniausiai rikiuodavosi eilėmis, kartais per du aukštus^{74,75}.

Rajone pasitaiko tik pavienių smulkiosios pramonės statybos pavyzdžių, kurie daugiausia susiję su vietinių gyventojų profesija ir įrengti prie gyvenamųjų namų priglaustuose pastatuose⁷⁶. Kaip vienintelę išimtį galima paminėti stambią lentpjūvę *Elbe*, veikusią būsimosios Raginės gatvės apatinėje terasoje⁷⁷. Galima prielaida, kad lentpjūvei buvo leista veikti, nes ši buvo įsikūrusi menkai apgyvendintos teritorijos pakraštyje, greta Jonavos gatvės industrinio rajono ribos. Ši lentpjūvė, taip pat kiti smulkiosios pramonės statiniai dažniausiai glausdavosi sklypų gilumoje, todėl būdavo utilitarūs, neišvaizdūs, jiems nebūdavo keliami aukšti estetiniai reikalavimai.

Kaip visuomeninius ar pusiau visuomeninius statinius galima išskirti tris rajone veikusias senelių prieglaudas. Anksčiausiai atsiradusi prieglauda buvo įkurta lenkų Romos katalikų organizacijos. Kapsų ir Zarasų gatvių kampe 1924 m. iškilo erdvus pastatas, išvaizda primenantis sodybinius gyvenamuosius namus. Jis išsiskyrė didesniu tūriu, taip pat (greičiausiai) vieninteliu teritorijoje dvipakopiu stogu. Vėliau buvo pastatytas antrasis prieglaudos aukštatas, ir pastatas tūriu tapo panašus į nuomojamuosius daugiabučius namus. 1935 m. dar viena prieglauda įsikūrė prieš trejus metus statytame nuomojamų

⁷⁴ Juozo Kisieliaus sandėlio projektas, *KAA*, f. 218, ap. 2, b. 2554, l. 5.

⁷⁵ Elžbietos Seminaitės gyvenamojo namo ir sandėlio projektas, *KAA*, f. 218, ap. 2, b. 2547, l. 2.

⁷⁶ Juozo Gilaičio, Balio Šilansko ir Kazio Siručio pastatų projektai. Žr. *KAA*, f. 218, ap. 2, b. 4141, 4143, 10107.

⁷⁷ Lentpjūvės „Elbe“ projektas, *KAA*, f. 218, ap. 2, b. 6390, l. 1.

butų name, Kalniečių gatvėje⁷⁸. Mieste aštrėjo ne tik gyvenamųjų, bet ir kitos paskirties patalpų trūkumas, todėl Mažojoje darbininkų gatvėje buvusiam gyvenamajame name buvo įkurdinta ir trečioji prieglauda⁷⁹. Greičiausiai dėl šios įstaigos vietos (Mažoji darbininkų gatvė buvo *Brazilijos* pagrindas) išsamesnių duomenų apie minimą prieglaudą nėra.

Išvados

1) Tarp dviejų pasaulinių karų vykusioje Žaliakalnio vakarinės dalies gatvių tinklo raidoje galima išvengti dvi chronologines dalis: 3 dešimtmetyje daugiausia buvo tiesiamos dar iki karo susiformavusių gatvių naujos atkarpos, šalutiniai važiuojamieji keliai – petvarkomi į gatves. 4 dešimtmetyje buvo tvarkomos kai kurios gatvės, taip pat tiesiamos naujos – Seinų, Šakių ir Kapsų. Šiuo laikotarpiu atsirado keletas smulkesnių gatvelių, kai kurie bevardžiai skersgatviai gavo pavadinimus ir atskirą numeraciją. Nors daugelis naujų gatvių buvo reikalingos jau iš dalies susiformavusiai sklypų sistemai tankinti, išimtimi galima laikyti P. Kalpoko ir Kapsų gatvių pratęsimo atvejus. Šios gatvės tapo darbininkų gyvenamos aukštutinės Neries slėnio terasos ir svarbiu industriniu rajonu tarpukariu laikytų Jonavos gatvės priegių strategine jungtimi.

2) Sklypai teritorijoje buvo formuojami smulkinant pirminius didelius, dar prieš Pirmąjį pasaulinį karą susidariusius sklypus. Nors jau 3 dešimtmetyje teritorijoje vyravo kur kas smulkesni sklypai, tačiau dalis vis dar buvo gana dideli (1 000–3 000 kvadratinų metrų) sklypai. 4 dešimtmečio antroje pusėje pastebima, kad teritorijoje jau susiformavo kur kas būdingesnių miestui, nedidelių, daugiausia 400–800 kvadratinų metrų ploto, sklypų sistema. Tokį tankėjimą galima sieti ne tik su aštrėjusiu būsto poreikiu, privertusiu savivaldybę plėsti statybas naujuose miesto rajonuose, bet ir kintančia miestietiško samprata, po truputį atsisakant tradicinio sodybinio gyvenamosios modelio.

3) Apibendrinus archyvinių ir natūrinių tyrimų metu surinktą medžiagą, buvo apibūdintas įvairių pastatų tipų paplitimas apžvelgoje Žaliakalnio dalyje. Teritorijoje vyraujančio vienaaukščio užstatymo pagrindą sudaro tradiciniai sodybiniai gyvenamieji namai ir 4 dešimtmečio antroje pusėje išpopuliarėję smulkieji kotedžai. Nors vyravusias sodybinių gyvenamųjų namų statybas 4 dešimtmetyje iš dalies pakeitė miestui būdingesni tankiau statomi kotedžai, drauge buvo projektuojami ir racionalizuotų formų sodybiniai namai. Per dešimtmetį pakitusios gyvenamojo būsto tendencijos rodo savotišką tarpukariu egzistavusių tradicinių ir modernųjų pasaulėžiūrų jungtį. Vietomis paplitusio

⁷⁸ Prieglaudos projektas, *KAA*, f. 218, ap. 1, l. 5.

⁷⁹ Žaliakalnio prieglaudos statyba bus baigta ši rudenį, *Darbas*, 1938, Nr. 32, p. 5.

dviaukščio užstatymo pavyzdžiams atstovauja nuomojamų butų gyvenamieji namai ir mažieji nuomojamieji namai. Didžiausias daugiabučių paplitimo laikotarpis – 3 ir 4 dešimtmečių sandūra, – tai liudija savivaldybės pastangas ryžtingiau spręsti būsto krizę. Žaliakalnio vakarinės dalies specifika stabdė kitų funkcinių tipų pastatų statybą šioje teritorijoje.

Paulius Tautvydas LAURINAITIS

ARCHITECTURAL AND URBAN
DEVELOPMENT OF WESTERN
PART OF ŽALIAKALNIS DISTRICT
DURING THE INTERWAR PERIOD
(1918-1940)

Summary

The aim of this article is to research the development of the part of Žaliakalnis district in Kaunas during the interwar period. The territory is defined by Savanorių and Tvirtovės avenues, the upper part of Neris river valley, and P. Kalpoko street. This part of the town developed as a unique residential area settled by the working class of the temporary capital, and includes types of housing that is typical for lower- and middle-class residential districts.

The relevance of this article is defined by two aspects: 1) to this day there is almost no research related to this part of the Žaliakalnis district, and 2) the recent tendencies in the area regarding buildings built during the First Republic – the architectural heritage of this period is quickly vanishing. Analytical work is done by interconnecting archival material with the material compiled by actual investigation of surviving buildings, which also serves as documentary material of this unique but quickly-changing part of the district.

Keywords: interwar, Žaliakalnis, architecture, urbanistics, historical districts of Kaunas.